

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.11.5106>

NİZAMİ HUMANİZMİNİN POETİKASINA DAİR: MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN YANAŞMASI

Günəl İsmayılzadə

doktorant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0007-1109-0055>

zadeh.gunel@bk.ru

Xülasə

Azərbaycan ədəbi fikrində Nizami Gəncəvinin irsi hər zaman xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik Şərq poeziyasının ən kamil humanist dünyagörüşünü yaradan dahi mütəfəkkir yalnız sənətkarlıq gücü ilə deyil, həm də dərin fəlsəfi düşüncəsi ilə seçilir. Nizaminin humanizmi bəşəri dəyərlərin poetik təəcəssümü kimi ədəbiyyat tarixində mühüm yer tutur. Bu mövzunun araşdırılmasında əsas simalardan biri də akademik Məmməd Cəfər Cəfərovdur. Onun “Nizami yaradıcılığında humanizm” mövzusunə dair tədqiqatları yalnız məzmun baxımından deyil, metodoloji yanaşması ilə də seçilir. Alim Nizami poeziyasını həm estetik, həm ideya-fəlsəfi, həm də bəşəri dəyərlər kontekstində araşdıraraq, humanizmin şairin bütün yaradıcılığının ana xəttini təşkil etdiyini göstərir.

Məqalədə Məmməd Cəfər Cəfərovun yanaşması əsasında Nizami humanizminin poetik modeli, onun ifadə vasitələri və məzmun qatları təhlil olunur. Məqalənin məqsədi Nizami humanizminin ideoloji-estetik mahiyyətini açmaq və alimin bu mövzudakı tədqiqatının elmi dəyərini göstərməkdir.

Açar sözlər: klassik ədəbiyyat, humanizm, poetika, təhlil, intibah.

ON THE POETICS OF NIZAMI'S HUMANISM: MAMMAD JAFAR JAFAROV'S APPROACH

Gunel Ismayilzada

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

In Azerbaijani literary thought, the legacy of Nizami Ganjavi has always been a subject of special attention. The great thinker who created the most accomplished humanistic worldview in classical Eastern poetry is distinguished not only by his artistic mastery but also by his profound philosophical thought. Nizami's humanism, as a poetic manifestation of universal values, occupies an important place in the history of literature. One of the principal figures in the study of this topic is Academician Mammad Jafar

Jafarov. His research on the subject of “Humanism in Nizami’s work” stands out not only in terms of content but also in terms of methodological approach. By examining Nizami’s poetry within aesthetic, ideological-philosophical, and universal value contexts, Jafarov demonstrates that humanism constitutes the main line of the poet’s entire creative heritage.

This article analyzes the poetic model of Nizami’s humanism, its means of expression, and its layers of content based on Jafarov’s approach. The aim of the article is to reveal the ideological and aesthetic essence of Nizami’s humanism and to demonstrate the scholarly value of Jafarov’s research on this topic.

Key words: classical literature, humanism, poetics, analysis, renaissance.

О ПОЭТИКЕ ГУМАНИЗМА НИЗАМИ: ПОДХОД МАМЕДА ДЖАФАРА ДЖАФАРОВА

Гюнель Исмайлзаде

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В азербайджанской литературной традиции наследие Низами Гянджеви всегда находилось в центре особого научного интереса. Великий мыслитель, создавший наиболее совершенное гуманистическое мировоззрение в классической восточной поэзии, выделяется не только высоким мастерством художественного слова, но и глубиной философских размышлений. Гуманизм Низами, как поэтическое воплощение универсальных ценностей, занимает значимое место в истории литературы. Одним из ведущих исследователей данной проблематики является академик Мамед Джафар Джафаров. Его работы, посвящённые теме «Гуманизм в творчестве Низами», отличаются как содержательной ценностью, так и методологической обоснованностью. Анализируя поэзию Низами в эстетическом, идейно-философском и гуманитарно-ценностном контекстах М.Джафаров демонстрирует, что гуманизм является центральной линией всего творческого наследия поэта.

В статье на основе подхода М.Джафарова рассматриваются поэтическая модель гуманизма Низами, средства её выражения и уровни содержания. Цель статьи заключается в раскрытии идеологико-эстетической сути гуманизма Низами и демонстрации научной значимости исследований Джафарова в данной области.

Ключевые слова: классическая литература, гуманизм, поэтика, анализ, ренессанс.

Giriş/Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi fəaliyyətində ədəbi tənqid, romantizm və klassik

ədəbiyyat məsələləri xüsusi yer tutur. Onun Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri barədə monoqrafiyası, Məhəmməd Füzuli, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun yaradıcılığına dair əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında fundamental tədqiqatlar hesab olunur.

Məmməd Cəfərin yaradıcılığında xüsusi mövqeyə malik olan mövzulardan biri də böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ilə əlaqədardır. O, Nizami yaradıcılığını sadəcə şairlik ustalığı əsasında deyil, dünya ədəbi-fəlsəfi düşüncəsinə bağlı bir fenomen kimi təhlil edir. Alim Nizami yaradıcılığına elmi diqqəti ilk dəfə 1941-1947-ci illərdə şairin 800 illik yubileyi çərçivəsində yazdığı məqalələrdə yönəltmişdir. “Sözlərin hakimi”, “Klassik şeirimizdə Nizami yaradıcılığı motivləri” adlı məqalələri, 1979-cu ildə yazdığı “Nizaminin fikir dünyası” monoqrafiyası dahi şairin yaradıcılığına bəslənən dərin məhəbbətin nümunələridir.

Nizami yaradıcılığında humanizm. Məmməd Cəfər Cəfərovun 1941-ci ildə “Vətən uğrunda” jurnalında çap etdirdiyi “Nizami yaradıcılığında humanizm” adlı məqaləsi böyük sənətkarın zəngin ədəbi irsinin tədqiqi istiqamətində atılan ilk addımlardan olmuşdur. “*Nizami yaradıcılığında humanizm motivlərini tədqiq edərək M.Cəfər böyük mütəfəkkirin humanizm haqqında fikirləri ilə Azərbaycan ictimai fikrində İntibah dövrünün başladığını və bu fikirlərin sonralar Avropada geniş yayılan humanizm cərəyanı ilə səsleşdiyini inandırıcı bir şəkildə sübuta yetirir*” [Elçin, 2003:7]. Məqalə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeməsindən nümunə gətirilmiş misralarla başlayır:

*Öylə bir ixtiyar olsaydı məndə,
Qoymazdım bəndəyə möhtac bir bəndə* [Gəncəvi, 2004:40].

M.Cəfərin tədqiqatında ilk olaraq, Nizami Gəncəvinin insan və insanlıq barədə fikirlərindən bəhs edilir. Alim qeyd edir ki, böyük şair insanı yaradılmışların tacı hesab edir və onu kainatın ən mükəmməl varlığı kimi təqdim edir. Nizami üçün insan əxlaqi-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı, yaradıcı gücə malik şəxsiyyətdir. O, yer üzünün bəzəyini insanın zahiri simasında deyil, onun əməlində, mənəvi keyfiyyətlərində, dünyaya gətirdiyi dəyişikliklərdə görür. Şairin dünyagörüşündə həyat böyük bir bağçaya bənzədilir və bu bağçanın bağbanı isə insandır. “*İnsan dünyanın yaraşığıdır, lakin görkəminə görə deyil, işinə, əməlinə görə! İnsan öz işi, əməli, yüksək yaradıcılıq qabiliyyəti, səyi, əməyi ilə dünyanı bəzəyir. İnsanın yaxşı əməlləri ilə “dünya zər-xara geyir”, şadlıq, zövq və səadət mənbəyi olur. Əksinə, insanın pis, müdhiş, alçaq əməlləri ilə dünya matəmə batır, qan ağlayır, həyat bağçasının çiçəkləri açmadan saralır...*” [Cəfər, 2003:62]. M.Cəfər şairin insanlararası münasibət məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Nizaminin fikrincə, bir insanın insanlıq sifətlərinə sahib olub-olmaması başqa insanlarla münasibətində özünü göstərir. O öz əsərlərində insanın vəhşi əməllərinə qarşı öz kəskin nifrətini bildirir, insanlığın ölümünə ürəkdən acıyır:

*İnsanda insanlıq öldəndən bəri
İtmiş insanlığın parlaq gövhəri.*

*İnsanlığ nəqşini oxusan bir-bir
Bilirsən bugünkü insanlıq nədir.
Bəbəyin qapağı neçin qaradır?
İnsanlığ ölmüşdür, matəm saxlayır* [Gəncəvi, 2004:158].

M.Cəfərin Nizaminin dünyagörüşünə dair qənaətləri göstərir ki, insanın həyatda qazandığı əsas insani keyfiyyətlər bilavasitə yüksək zəka ilə bağlıdır. “İnsanlıq” anlayışı Nizamidə təkcə mənəvi anlayış kimi deyil, ağılın fəaliyyəti nəticəsində formalaşan dərin idrak prosesi kimi dərk olunur. İnsan yalnız ağılın möcüzəvi gücü sayəsində təbiəti ram edə, öz nəfsinə hakim ola və özünə səadət qazana bilər. Bu baxımdan, ağıl Nizamidə insanın həyatını formalaşdıran əsas qüvvə kimi təqdim edilir. İnsan təbiətini anlamaq, hadisələri dərk etmək və onların üzərində düşünmək imkanını məhz zehni fəaliyyəti vasitəsilə qazanır. Nizami üçün kamillik ağılla eyni mənə daşıyır. Əsərlərində ağıl-kamal anlayışı nadanlıq və cəhəllə qarşı-qarşıya qoyulur və onların aradan qaldırılmasının yeganə yolu da ağılın qüvvəsində görülür. Cəhəllər insanı irəli aparan deyil, onu tənəzzülə sürükləyən qüvvə kimi dəyərləndirilir.

M.Cəfərin qeyd etdiyi kimi, Nizami üçün insanı digər varlıqlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun düşünmək bacarığıdır. Zehni fəaliyyəti zəif olan insanla digər canlılar arasında sərhəd demək olar ki, aradan qalxır. Nizami əqli fəaliyyətdən məhrum olan adamları heyvan cərgəsinə daxil edərək onlara gülür. Alim onun “İskəndərnamə” poemasından nümunə göstərməklə öz fikirlərini əsaslandırır:

*Sən ki zövq alırsan yemək, yatmaqdan,
Nə deyim sənə, ey qulaqsız insan!..* [Gəncəvi, 2004:37]

Nizami Gəncəvinin fikrincə, təcrübə, təlim və tərbiyə insanda insanlıq xüsusiyyətlərindən biri olan ağıl-kamalı yaradır. M.Cəfərə görə, “Təlimdir düzəldən ipləri sap tək” deyən şairin düşüncələri məşhur yunan filosofu Demokritin baxışları ilə əsləşir. Hər iki müfəkkirin görüşlərində insanın mənəvi formalaşması təbii xüsusiyyətlərdən çox, tərbiyə və təlimin təsiri ilə izah olunur. “Nizaminin bu fikri məşhur yunan filosofu Demokritin fikirlərinə də uyğun gəlir: “Yaxşı insanlar təbiətdən daha çox, təlim və tərbiyənin təsiri ilə əmələ gəlirlər” [Cəfər, 2003:64].

M.Cəfər Nizami yaradıcılığına münasibətində onun humanist düşüncə sistemini həm də cəmiyyət və dövlət quruluşuna dair baxışları kontekstində şərh edir. O, göstərir ki, Nizami Gəncəvi üçün ən pozğun və ədalətsiz ictimai quruluş elə cəmiyyətdir ki, orada insanlar şəxsi qabiliyyətlərinə, ağılına və hünərinə görə deyil, xüsusi imtiyazlara əsasən yüksək vəzifələrə çatırlar. Nizami belə bir ictimai sistemi insan şəxsiyyətinin alçaldılması kimi dəyərləndirir və bu cür quruluşun dövlətin də mənəvi dayaqlarını sarsıtdığını vurğulayır. Nizami Gəncəviyə görə şəxsiyyətin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi və mərtəbəsi də onun biliyinə, hünərinə görə olmalıdır. Alimin fikrincə, humanizmin bu prinsipini şair oğluna verdiyi nəsihətdə daha aydın ifadə etmişdir:

Elə ki böyüdün, belədir qayda:

*Atanın adından sənə nə fayda.
Sən aslanlar kimi keç cəbhələrdən,
Yalnız hünərinin balası ol sən* [Gəncəvi, 2004:51].

Tədqiqatçıya görə, Nizami bu mövqeyi yalnız tənqid şəklində deyil, həm də müsbət ideal kimi təqdim edir. O, istedad və hünərə qiymət verilən cəmiyyəti tərəqqiyə aparan yeganə yol kimi göstərir. “Nə yerdə hünərə verilmiş qiymət, O yerdə gün-gündən ucalmış dövlət” misraları alimin təhlilində Nizaminin ictimai idealının poetik ifadəsi kimi şərh olunur. Burada şair dövlətin qüdrətini insan amili ilə bağlayır və inkişafın əsas şərtini aqlın və əməyin qiymətləndirilməsində görür.

M.Cəfərin Nizami yaradıcılığına dair mülahizələrində humanizmin əsas dayaq nöqtələrindən biri “həyat sevgisi” anlayışdır. Alimin vurğuladığı kimi, Nizami Gəncəvi “Yaşa və dünyaya bağlan, çünki həqiqət yalnız həyatdadır” prinsipini yüksək tutur və bu ideyanı bütün yaradıcılığı boyunca ardıcıl şəkildə qoruyur. Məhz bu baxış bucağından çıxış edən şair fanatizmə və asketizmə qarşı kəskin münasibət sərgiləyir, həyatı inkar edən istənilən düşüncə tərzini insan təbiətinə zidd hesab edir. Məmməd Cəfərin təhlilində Nizami üçün həyat və ölüm qarşı-qarşıya duran fəlsəfi kateqoriyalardır. Şairə görə, ölüm həyatı inkar edən anlayışdır; ölüm boşluq və mənasızlıq, həyat isə varlığın özü və mənasıdır. Lakin Nizami bu məsələni yalnız fiziki ölüm müstəvisində dəyərləndirmir. Alimin izahına görə, şair “ölülər” deyərkən yalnız torpaq altındakı insanları deyil, sağ ikən ruhən ölmüş insanları da nəzərdə tutur. Həyatsızlıq hissi daşıyan, yaşamaq və yaratmaq eşqindən məhrum olan ruhlar da mənəvi baxımdan “ölü”dür. Dirilik isə yalnız həyat sevgisi və yaradıcılıq eşqi ilə dolu ruhlara məxsusdur. Bu fikir “Leyli və Məcnun” əsərindəki “Yaşa ki, dünyaya işıq verəsən, Torpağa göz dikmə ilan kimi sən” misralarında bədii ifadəsini tapır. Şair insanı torpağa – yəni ölümə deyil, həyata sarılmağa çağırır, ömrü məqsəd kimi dəyərləndirir və dünyanın mənalandırılmasını yalnız həyatla əlaqələndirir. M.Cəfərin yanaşmasında bu misralar Nizaminin həyat fəlsəfəsinin poetik ifadəsi kimi çıxış edir.

Nizami yaradıcılığının mərkəzi ideya xəttini təşkil edən həyat sevgisi ilə ölümün mübarizəsi mövzusu bir problem kimi yalnız Nizaminin yaradıcılığına xas deyil, dünya mədəniyyətində qədim zamanlardan bəri mütəfəkkirləri düşündürən ümumbəşəri məsələdir. Həyatla ölüm arasında gedən bu mübarizə insanın mənəvi aləminin ən dərin qatlarına toxunan problem kimi təqdim olunur: “*Bu mövzu yalnız Nizamidə deyil, ta qədim zamanlardan başlamış dünyanın bütün dahi filosofları, şair və yazıçıları tərəfindən xüsusi bir məhəbbətlə işlənmişdir. Esxilin “Prometey”i, Şekspirin “Hamlet”i, Hötenin “Faust”u, M.Qorkinin “Qız və ölüm” poeması və s. öz tematikası etibarilə həyat sevgisi ilə ölümün mübarizəsini əhatə edir*” [Cəfər, 2003:66]. Lakin Məmməd Cəfərin yanaşmasına görə, Nizami bu mövqedə passiv müşahidəçi kimi deyil, açıq şəkildə həyatın tərəfində duran sənətkar kimi çıxış edir.

Nizami humanizminin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri də ədalət anlayışdır. M.Cəfərin təhlilinə görə, şair üçün ədalət yalnız fərdi yox, ümumbəşər səadətinin də

əsasıdır. Ədalət ümumi xoşbəxtliyi təmin edir, zülm isə ümumi bədbəxtliyə yol açır; bu iki anlayış bir-biri ilə uzlaşa bilməz. Ən böyük ədalətsizlik isə zülmə boyun əyib özünü ədalətli saymaqdır. Nizami üçün ədalətli olmaq yalnız ədalət uğrunda mübarizə aparmaq deyil, həm də zülmə boyun əyməmək deməkdir. Aşağıdakı misralarda bu düşüncə poetik şəkildə ifadə olunur:

*Nə üçün alçağa boyun əyirsən,
Oyuncaq olursan namərdlərə sən?
Nə üçün boynuna min yük alırsan,
Zalimin zülmündən razı qalırsan?* [Sultanzadə, 1981:41]

M.Cəfərin təhlilinə əsasən, Nizami bir-birinə zidd olan zülm və ədalət anlayışlarını qarşılaşdırmaqla Şərq despotizminə və ruhani hakimiyyətin sui-istifadəsinə qarşı kəskin etirazlarını bildirir. O, azadlıq və bərabərlik ideyasını poetik üslubda ifadə edir. Şairin əsərlərində Allahın ədalətindən bəhs etməsinə baxmayaraq, son nəticədə insanlara mesaj verir ki, ədaləti yalnız Allahdan gözləmək kifayət deyil; hər bir insan könlü işıq saçan çıraq kimi davranmalı, başqasının könlünə zülm gətirməməlidir.

Alim şairin əsərlərində padşah və kəndli məsələsinə də öz münasibətini bildirir: *“Heç təsadüfi deyildir ki, Nizaminin əsərlərində xalq nümayəndələri olan dünyagörmüş qoca kəndlilər həmişə padşahlara zülmün dəhşətlərindən danışıb, dəlalətdən dərs verirlər. Biz bu cəhəti xüsusilə “Sirlər xəzinəsi”ndə aydın görürük”* [Cəfər, 2003:68].

M.Cəfər öz tədqiqatının sonunda Avropada, ilk əvvəl İtaliyada formalaşan Renessans dövrü barədə yığcam məlumat verir və həmin dövrün xüsusiyyətlərinin Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da əks olunmasını nəzərə çatdırır: *“Nizaminin humanizm haqqında fikirlərinə yekun vurduqda nəzərdə tutmalıyıq ki, böyük mütəfəkkir şairin bu fikirləri ilə Azərbaycanda ictimai fikrin müəyyən bir intibah dövrü başlanır ki, bir əsr sonra Avropada böyük qüvvətlə canlanmış bu fikri cərəyan özünəməxsus yeni xüsusiyyətləri olan humanizm cərəyanı adını alır”* [Cəfər, 2003:68]. Alimin fikrincə, şair orta əsrlərə xas düşüncə sərhədlərini aşaraq insanla təbiəti, eləcə də sənət və ədəbiyyatı real həyat həqiqətləri ilə qarşı-qarşıya qoyan deyil, onları birləşdirən bir baxış ortaya qoyur. O, oxucularını həyat və təbiəti dərinə dərk etməyə, varlığın ali həqiqətlərini anlamağa, yaşamaq, azadlıq və xoşbəxtlik nəminə mübarizəyə səsləyir.

Nəticə/Conclusion

Məmməd Cəfər Cəfərovun fikirləri Nizami yaradıcılığının humanist mahiyyətini yeni prizmadan dərk etməyə imkan yaradır və bu humanizmin bəşəri dəyərlərə əsaslanan bir sistem olduğunu göstərir. Tədqiqatçının araşdırmaları göstərir ki, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı humanist ideyaların poetik ifadəsinə əsaslanır. Nizami humanizmi insanın mənəvi ucalığını, ədaləti, sevgini, qadının ləyaqətini, zəhmətin dəyərini özündə birləşdirən çoxqatlı poetik-fəlsəfi modeldir. Şair insanı yalnız taleyin obyektini kimi yox, öz həyatının və cəmiyyətin fəal iştirakçısı kimi təqdim edir. Nizami insan və təbiət, sənət və həyat arasındakı harmoniyanı vurğulayır, onlar arasındakı uçurumu ləğv edir. Nizami

yaradıcılığı oxucunu düşünməyə, öyrənməyə və yaşamaq uğrunda mübarizəyə ruhlandırır.

Məmməd Cəfər Cəfərovun araşdırmaları sübut edir ki, Nizami Gəncəvinin humanizmi onun poeziyasının mərkəzində dayanan əsas ideya xəttidir və insan şəxsiyyətinin mənəvi kamilliyə aparan inkişaf yolunu əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Cəfər, M. (2003). Seçilmiş əsərləri. I cild. – Bakı: “Çinar-çap”. – 360 s.
2. Elçin (2003). Cəfər müəllim / Cəfər, M. Seçilmiş əsərləri. I cild. – Bakı: “Çinar-Çap”. – s.3-11.
3. Gəncəvi, N. (2004). İskəndərnamə. Şərəfnamə. – Bakı: “Lider nəşriyyat”. – 432 s.
4. Gəncəvi, N. (2004). Leyli və Məcnun. – Bakı: “Lider nəşriyyat”. – 288 s.
5. Sultanzadə, V. (1981). Nizaminin hikmət və nəsihətləri. – Bakı: “Yazıçı”. – 149 s.
6. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2021/sentyabr/756183.htm>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>23.11.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>04.12.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Nazilə Abdullazadə</i>
	<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>